

татъ математическую книгу» «Математика в школе», № 6 1935 ил. журналында.

Бәлз бурасындадыр ки, бә'зи мұәллимләр шакирдләрнн эвдә дәрс һазырламаларыны мәнз шәхси бир иш һесап эдириләр вә элә күмәң эдириләр ки, бурада шакирдә бир шей өйрәтмәк, иш методлары вермәк лазым дейилдир...

Бизим фикримизчә исә, мәсәләни әксинә баша дүшмәк лазымдыр, йә'ни мұәллим, әвә верилән тапшырыгларын һазырланмасыны дүзкүн төшкил этмәкдә шакирдләрә көмәк эдә биләр вә этмәлидир; о, бу ишн шакирдләрә өйрәтмәлидир.

Нәтижә.

Орта мәктәбдә охуян кәңч оғлан вә гызларымыз чох көзәл кәңчләрдир, тәшәббүска, иш бачаран, чохлу билик вә вәрдишләр элдә этмәйи сәминийәтлә арзу эдән кәңчләрдир. «Правда» гәзети өзүнүн 13 май 1939-чү ил тарихли баш мәғаләсиндә яздығы кими, «... чох вахт, электронлар теориясы илә яхшы тәныш олан шакирд, мәңзилдә янмыш проблемаларла нә этмәк лазым кәлдийини билмирсә», ботаникадан «ә'лә» алмыш шакирд човдарла буғданы айырды эдә билмирсә, бунун мүғәсирләри бизим программаларымыз, дәрс китабларымыз, биз мұәллимләр вә мәктәбләримиздир, чүнки «Правда»нын һаман баш мәғаләсиндә дейилдийи кими, «... шакирдләримизни, мәктәби гуртарыб билаваситә иштейсалата вә совет идарәләринә кетмәли олан вә кәлчәк практикн иш үчүн һеч олмаса бир гәдәр һазырлыг элдә этмәли олан һиссәси үчүн онлар һеч бир иш көрмәмишләр» (В. Молотов).

Проф. Б. Б. КОМАРОВСКИ

Олга Марковна Чеглакова—Сановичин¹ иш тәчрүбәси

I. Тарих дәрсләриндә дүшүнчәнин тәрбийәси.

Олга Марковнанын бир мұәллим олмаг үзрә яхшы сифәтләриндән бириси дә одур ки, онун тарих тәдрисииндә өзүнүн дүрүст көрүш схемасы вардыр ки, о схеманы о, практиккада һаята кечирир.

О, тарих дәрсләриндә шакирдләрнн дүшүнчәләриннн тәрбийә вә онларын материал үзәриндә мұәййән система үзрә ишләмәйә алышдырламасына гәтәдичи әһәмийәт верир.

О, шакирдләрнн бир һиссәси тәрәфһиндән верилән чавабларын вә изаһатын гурулушунда әсас мәнтиги һөғсанлары бачарыглы сурәтдә анализ этмиш вә ашағыдаки һөғсанлары тапмышдыр.

а) нәгл этмәдә мәнтиги ардычылыгын вә системанын олмамасы;
б) тәсвири мейл этмәк, фактлары сәбәб асыллыгларыны ачмалән, фактларын инкишафында үмуми гануна уйғунлуғлары тапмадан да-
нышмаг;

в) мұәййән бир фикри ишыгландырмагдан өтрү лазымы фактик материалы көстәрә билмәмәк;

г) үмумиләшдирмәйи билмәмәк;

ғ) әсасландырмағы билмәмәк.

Бу юхарыдаки һөғсанлары арадап көтүрмәк үчүн Олга Марковна шакирдләри мүстәгил дүшүнмәйә алышдырмағы өзүнә әсас бир вәзифә олараг көтүрмүшдүр. В. И. Ленинн Свердлов университетиндә дәвләт һаггындаки лекцияларында вердийи көстәриш онун тәдрис ишиндә әсас девиздир:

«Ән башлыча шей исә, дәвләт һаггында охудуғларыныздан, динләйәчәйинннз мүсаһибә вә лекциялардан бу мәсәләйә мүстәгил янашмағы өйрәнмәниздир, чүнки бу мәсәләйә сиз ән мүхтәлиф мүнәсибәтләрдә, һәр бир хырда мәсәләдә, ән көзләнилмәз шәкилләрдә, әлһидарларымызла мүсаһибәләрдә вә мүбаһисәләрдә раст кәлчәксиннз. Ялһыз о заман, әкәр сиз бу мәсәләдән мүстәгил сурәтдә баш чыхармағы өйрәнмиш олсаныз,—ялһыз о заман сиз өзүнүз өз әгидәләриннздә кифайәт гәдәр иһкәм һесап эдә биләрсиннз вә бу әгидәләри һәр кәсин гаршысында вә һәр бир заман кифайәт гәдәр мувафәғийәтлә мудафиә эдә биләрсиннз».²

Бу көстәришләри рәһбәр тутараг Олга Марковна V синифдән башлағараг шакирдләри материалы планлы вә ардычыл сурәтдә шәрһ этмәйә алышдыр.

¹ Баки шәһәри, Ворошилов району 132 №-ли мәктәбин тарих мұәллими.

² В. И. Ленин. «Дәвләт һаггында», соф. 4—5, Азәрбајджан 1940 ил.

О, бу вазифони белә һәлл эдир.

Олга Марковна өзү материалы элэ бир систематик ардычыллыглар шәрһ эдир ки, шәрһ этмәнин мәнтиги гурулушунда шакирдләр үчүн нүмүнә олур. Илк заманлар о, шакирдләр шәрһ этмә үчүн һазыр, нүмүнәлик план верир, сонра мүстәгилл сурәтдә данышыгларынын планы вә я схемасыны тәртиб этмәйи өйрәдир.

Шакирдләрин чавабларыны тәһлил эдәрәк, Олга Марковна дәрс материалынын гурулушунда вә формая салынамасында бурахылмыш сәһләри көстәрир.

Мәсәлә: VI синифдә «Грек—Иран мұһабиләләри» темасыны сорушаркан Олга Марковна шакирдләрин чавабларыны динләдкән сонра, онлара материалы нәгл эдәрәк бурахдыглары сәһләр бардә мұсаһибә кечирмиш. О, нәгл этмәкдә ардычыллыгын мәзмунла нә гәдәр сых әләгәдәр олдуғуну көстәрмишидир. О, онлара баша салмышдыр ки, тәк фактларын сөйләнгәнси. һәлә онларын ардычыл нәгл әдилмәси вә буғунла әләгәдәр оларәк дүзкүн ишығландырылмасы демәк дейилдир. Буңда сонра о, шакирдләрлә бирликдә «Грек—Иран мұһабиләләри» темасынын нәглини турмаға дийр нүмүнәлик план ишләмишидир. Бу план синифлә коллектив сурәтдә ишләндикдән сонра белә бир шәкил алымышдыр:

а) Иранын гәрбә доғру ирәлиләмәси вә бунун сәбәбләри.

б) Мисрин әлэ кечирилмәси.

в) Кичик Асиядаки грек шәһәрләринин әлэ кечирилмәси.

г) Скифләр үзәринә һүчүм.

д) Кичик Асия шәһәрләринин үсәтәи.

Шәрһ этмәдә анчаг һадисәләри тәсвир этмәклә мұбаризә мәгсәдилә Олга Марковна чох мәнәһәрәтлә әврестик методу тәтбиб эдир. О, суалы әлэ верир ки, ушагларын диггәти сәбәбләрин изәһ әдилмәсинә доғру йәһәләр. О, шакирдләр арасында чүмлә мәнәһәсизлыгы илэ мұбаризә эдәрәк шакирдләрән дейилән чүмләләрин мәзмунуну ачыг изәһ этмәйи тәләб эдир. О, шакирдләри тәк бир тәсвири шәрһин әсәссыз, сүбүтсуз олдуғу фикринә кәтириб чыхарыр. Мәсәлә «Солон вә онун реформалары» темасыны сорушаркан Олга Марковна шакирдин, Солонун реформаларыны әсәсләндирә билмәсинә изил олмушдур.

Олга Марковна шакирдләрин дүшүнмәйәрәк әзбәрән чаваб вермәсилә мұбаризә алары вә шакирдләрин мүстәгилл фикирләшмәси вә аламасына чалышыр.

Мәсәлән шакирдләрән бири «Перикл реформаларыны» чох чанлы бир сурәтдә нәгл эдәрәк (олсун ки, бу бә'зи мұәллимләр тә'мин эдәрди), Олга Марковна шакирдә бир нечә суал да вермиш вә сонра она сүбүт этмишидир ки, о, дәрсин мәнәһәси билмәдән әзбәрләмиш вә мәнәһәсины тутгун тәсәввүр этдийи һалда «демократизация» вә бу кими терминиләр ишләтмишидир.

Она көрә Олга Марковна инадла шакирдләри предметин маһийәтинә нүфуз этмәйи, нәгл эдәрәк итгдән дүзкүн истифадә этмәйи алышдырыр. О, тәфәккурдаки нөгсәмларла мұбаризәни итгдә олан нөгсәмларла бачарыглы бир сурәтдә әләгәләндирир. О, нәглин фикирләшмәйи, әйни заманда өз фикирләрини ифадә эдә билмәйи дә өйрәдир, сөзләрин, терминләрин сәһв дейилмәси нәтижәсиндә материалын маһийәтинин нечә тәһриф әдилдийини онлара көстәрир. Беләликлә тарихи материаллара йийәләнмәк процесси мәдәни итгә йийәләнмәк процесси илэ әләгәли бир тәрәдә бирләшир.

II. Материалын һафизәдә мөһкәмләндирилмәси.

Олга Марковна фәсиләсиз кедән тәкранын, ени материалы кәһнә материалла әләгәләндирирмәк формасында апарылан тәкранын гызгын тәрәфдәридыр. О, икинчи дәрәдә биринчи дәрсин материалыны тәкран эдгирир вә сонралар ени дәрсин верилишин процессиндә ери кәлдикдә ени материал илэ кәһнә материалы әләгәләндирирмәк шәклидә кәһнә материалы ушагларын һафизәсиндә чапландырыр. Бунун нәтижәсидир ки, онун, VII синиф шакирдләри VI синифи материалларыны вә хроположи даталары яхшы ядларында сахламышдырлар.

Она көрә, Олга Марковна дүзкүн оларәк сөйләйир ки, тарих материалынын һафизәдә мөһкәмләдилмәсиндән мәгсәд бир-бириндән айрылмыш әләгәсиз фактлары мәнәһәсәк дейил, конкрет фактлары өйрәнмәк әсәсында тарихи һадисәләри дүзкүн сурәтдә үмүмләшдирмәкдир.

Бу принцип О. М. Чеглакованын тәкранлама методикасынын әсәсында дурур.

Ени материалла кәһнә материал арасында әләгә яратмаға чәһд этмәклә, Олга Марковна мөһкәмләтмәйә өз өзлүйүндә бир мәгсәд кими бахмыр, о, мөһкәмләтмәдән тарихи процесси даһа дәриндән ишығландырмағ үчүн, шакирдләрә һадисәләр арасындаки даһили әләгәләри айданышдырмағ вә һадисәләрини инжишафындаки таршылыглы әләгәләри мүйәйн этмәк мейли ашыламағ үчүн истифадә эдир.

Олга Марковна демәк олар ки, бүтүн дәрсләриндә ени дәрслә, кәһнә дәрсләр арасында мәнтиги әләгә яратмағ үчүн имкан тапыр.

Олга Марковная көрә бу әләгәһи анчаг сорушмағ процессиндә яратмағла кифәйәтләнмәк олмаз. Мүәллим өзү ени материалы баша саларкан ярдымчы суаллар васитәсилә ени материалла кәһнә материал арасында әләгә яратмаға чәһд этмәлидир. Биз онун дәрсләриндә тарих курсундан материалын мәнтиги әләгә әсәсында мөһкәмләдилмәси үчүн истифадә әдилә билән бир чох парлаг нүмүнәләр тапа биләрәк.

Мәсәлән, «халгчылар» темасыны кечиркән, Олга Марковна кәһнә материалы тәкран яда салмағ мәгсәдилә чох мәнәһәрәтли бир сурәтдә кәһнәли үсәиләриная гайдыр.

Дәрсин сорушумасында материалы мөһкәмләтмәк формасындан мәнәһәрәтлә истифадә этмәк бачарығы да Олга Марковнанын дәрс вермәсидә мүсбәт мәсәләләрәндир.

О, шакирдләрә верәчәйи суаллары габагчадан диггәтли сурәтдә фикирләшир вә бу суалларын васитәсилә шакирдләрин яһныз фактлары билмәсини дейил, мүстәгилл фикирләшмә, фактлары үмүмләшдирмәк бачарығыны да ашқара чыхарыр. О, һадисәләрин механики сурәтдә мугайисә әдилмәси илэ мұбаризә эдир вә мәнтиги әләгәләр вә мүнәсибәтләр әсәсләнмиш дүшүнчәли сурәтдә ядда сахламағы тәләб эдир. «Русияда биринчи буржуа революциясы» темасыны кечәркән Олга Марковна бу мәсәләни чох көзәл һәлл этмишидир.

Шакирдләрә материалын мәнтиги һиссәләрини вә системасыны изәһ этмәк, вә онун айры-айры һиссәләри арасында олан таршылыглы әләгәһи әйни сурәтдә мүйәйн этмәк мәгсәдилә Олга Марковна дәрсин схемасыны вә я планын дүзәлдир. Бу план язы тахтасында язылыр вә изәһәт вахты шакирдләрә материалы систематик сурәтдә изләмәклә көмәк эдир; шакирдләр бу планы дөһтәрләниз гәйд эдирләр. Эвдә дәрс вә бу план үзрә һазырлайыр, синифдә дә чаваб верәндә бу план исти-

вад эдирләр. План, материалын гавранмасыны, мөһкәмләмәснни вә тәздән һафизәдә бәрпа олунмасыны асанлашдырыр. О, бә'зән планы схема шәклиндә верир: мәсәлән: «Гәдим Чин» темасыны кечәркән Олга Марковна бир-биринә гарышан чохлу фактларын шакирдләр тәрәфиндән эһатә эдилә билмәдийнни көрәрәк, һаман материалы әһни сурәтдә системая салан схема тәклиф этмишдир. «Чар Русиясы—Европанын жан-дармасы» темасыны вә башга темалары кечәркән дә белә схемалар вәрилмишдир. Бу схемалар материалы мөһкәмләтмәк үчүн истинад нөгәләри олмушлар. Дәрәс сорушуркән Олга Марковна шакирдләрин ирәли сүрдүкләри һәр бир мүддәанын мәзмунуну шәрһ этмәйи бачармаларына даима диггәт етирир.

Ашағыда «Гәдим Чин» тарихи темасы үчүн Олга Марковнанын тәклиф этдйин схеманы веририк:

Гәдим Чин тарихинин нүмунәви схемасы

Чжоу дәврү 256 илә кимн	Цин дәврү 256—206 ил	Хан дәврү 205—220 ил
Көзә чарпан һадисәләр	Көзә чарпан һадисәләр	Көзә чарпан һадисәләр
<p>I. Хуанхе чайынын ашағы ахынында дәмрлә эәккин кичик чарлыгын йүксәлмәси.</p> <p>II. Чжоу сүлаләсинин чарлары, оларын ерләри, һәят тәрәзләри.</p> <p>а) мүнәрибәләр,</p> <p>б) кәндилләри соймалары.</p> <p>III. Чжоу сүлаләсинин эһмәси.</p> <p>а) мүнәрибәләр вә кәндил үсәиләринин пәһәсиндә Чжоу һакимийәтинин эәһиләшмәси,</p> <p>б) бизмә эрдән габат 255—256-чы илдә Чжоу сүлаләси чарынын дөврилмәси.</p>	<p>I. Цин-ши-Хуанди:</p> <p>а) административ реформа,</p> <p>б) һәрби реформа,</p> <p>в) бөйүк Чин сәддинин тикләмәси.</p> <p>II. Цин сүлаләси чарларына гаршы кәндилләрин вә көзләрин һәрәкәти.</p> <p>а) Лю-Бангын рәнбәрәлийи алында кедән үсәи.</p>	<p>I. Хан дәврүндә кәндилләрин вәзһийәти.</p> <p>II. «Гирмызыгашлылар» үсәи (фанчүн).</p> <p>III. «Сарысарыглылар» үсәи (Чжон—үч гардәш).</p> <p>IV. Өзкә тайфаларын (шмалдан һуш, орта Асия халглары) Чинә сохуламалары.</p> <p>V. Хан чарлыгы һакимийәтинин эһмәси вә Чинин үч һиссәйә парчаламасы.</p>

III. Эв тапшырылары вә шакирдләрин ярадычылыгы ишләри.

Олга Марковна шакирдләрә эв тапшырылары верәркән онлара бәйүк методик ярдым көстәрир. О, материалы нечә ишләмәк, нәләрә диггәт етирмәк, нә кими гейдләр этмәк, материалы яда салмак үчүн нә кими план тәртиб этмәк ләзым олдугуну өйрәдир вә ушагларын гаршысында, онлары систематик нәгл этмәйә алышдыран бир сыра суаллар гәюр.

Мәсәлән: Гәдим Грецияда синифләрин әмәлә кәлмәсини шәрһ этдикдән сонра Олга Марковна шифаһи нәгл этмәк үчүн ашағыдаки тапшырылары вермишдир:

1. Гомер Грециясында әширәт чәмийәтинин һаятыны тәсвир эт вә онун дағылмасынын сәбәбләрини көстәр. Сәһниә вәзифон, мәһним нәглимдән (әкәр дәрәс китабы варса дәрәсликдән) сонралар әширәт чәмийәтинин дағылмасы сәбәбләрини айдынлашдыран фактлар вә мә'лумат вермәкдир.

2. Әширәт гурулушунун дағылмасы илә әләгәдәр олараг әсирләрин истисмарынын нечә күчләндийини нәгл эт. Сәһниә вәзифон әширәт гурулушунун дағылмасы илә әсирләрин истисмар эдилмәсинин күчләндийини сүбүт этмәк вә буну Гомерин «Илиада» вә «Одиссея» поэмаларындан көтүрүлүш мисалларла сүбүт этмәкдир.

Олга Марковна материал үзәриндә ишләйә билмәйән вә я ону әләгәли бир тәрздә һафизәләриндә чанландыра билмәйән шакирдләрә хууси диггәт етирир.

О, онлара, шакирдләрин иһини активләшдирән вә материалын һафизәдә чанландырылмасыны асанлашдыран фәрди тапшырыглар верир. Олга Марковна яһныз дәрәс китабындә олан материалын дейил, әһни заманда өз дедийи әләвә материалын да мөһкәмләндирилмәси үчүн оргинал үсүл ишләдир. О, эв тапшырыгларында, шакирдләрин онун изаһындан көтүрәчәйи әләвә мә'луматлары хууси сурәтдә айырыр.

Олга Марковна эв тапшырыгларынын тәрбийә чәһәтдән олдугча әһмийәтли олан формасындан—шакирдләрин ярадычылыгы әсәрләриндән кениш истифада әдир.

Ярадычылыгы әсәрләринин әһмийәтини о, белә әсасландырыр:

«Ярадычылыгы әсәрләри бәдһи зәвгү инкишаф этдирир, әдәби вәрдишләр ашылайыр, тәфәккүрү, фантазияны инкишаф этдирир, һафизәтин иһини активләшдирир. Тарих дәрәсләриндә тәтбиг эдилдикдә, ярадычылыгы әсәрләри шакирдләрин тәсәввүрүнү кенишләндирир, бу тәсәввүрләр әсасында ярадычы хәли инкишаф этдирир, шакирдләри өз гаршыларына мүстәһил мәсәләләр гәюр һәл этмәйә сөвг әдир вә беләликлә һафизәти илә тәфәккүрүн иһини активләшдирир».

Олга Марковна бу нөв тапшырыгы илк дәрә «Олимп оюнлары» темасыны кечәркән тәтбиг этмишдир. О, шакирдләрә мәһшәт вә шәрәнтдән тарихи чәһәтдән дүрүстлүйүнү сахламагла бу темада сәрбәст һекәйә язмагы тәклиф этмиш вә бу тапшырыглар олдугча көзәл нәтичәләр вермишдир.

Ашағыда ушагларын яздыгы әсәрләрдән бир нечә нүмунәләр веририк.

I. «Сүбһ вахты, күн көрүнмәйә башлаян кими, адамлар оюн еринә ахышмага башладылар. Бурада оғланлар, гызлар вә һәтта гочалар да варды. Аз чәкмәдән мөһкәмә һакимләри дә өз ерләрини тутдулар. Онлар, үзәриндә бир нечә чәләнк олан столун архасында отурдулар. Мүсабигә йүйүрмәк илә башланды. 40 чапан йүйүрмәйә башлады. Старт бөйүк иди. Кәңчләрин ичәрисиндән Геркал сечилди. О, мүмкүн гәдәр ити гачмага чалышырды, онун сә'йи һәдәр кетмәди. О, йүйүрүшүн сон еринә биринчи олараг кәлди. Буну көрән халг чыгырыб ону алгышламага башлады. Геркал зәвс аллаһындан чохдан арзу этдйин чәләнк алды. Бундан сонра һәлә бир нечә ил дә Геркал йүйүрмәдә гәдәб чыхды вә биринчи ери мүнәфизә этди.»

II. «Будур, оюнун башлангычы үчүн тәйин олунмуш күн кәлиб чыхды. Адамлар паноя йығылмага башладылар. Бурада чавалары, яша

долмуш аскерлери көрмөк оларды. Мөһкөмө нахимлери мейданда көрүндү, онлар мүсабигенин кедишини мушаһиде үчүн келирлер. Марш мусигиси алтында йүйүрүшөнлөр мейдана чыгыр. Гачышма башланыр. Галиб чыханы учадан алгышлайчыгы сөслө гаршылайырлар. Нахим онө мүкафат верир. Бу галиб чыхан гара бөниз, мускуллу, мөһкөм көксө малнк бир кәнчдир. О, өз доғма шөһери үчүн шөһрөт газандыгына шаддыр».

Олга Марковна бир нечә илдир ки, белә әсәрләр яздырыр. Онун планында ашағыдаки темалар үзрә шакирдләрә әсәрләр яздырмаг мүййән әдилмишдир ки, бунлардан бир һиссәси һаята кечирилмишдир.

МИСИР

Дашғын заманы Нил
Пирамидаларын тикилмәси
Вәзирин күнү
Канцелярияда каркүзар
Мисир мәбәдинин тәсвири

ГРЕЦИЯ

Олимп оюнлары
Спартада бир оғланын һаяты
Ликург һаггында әфсанә
Илотларын үсяны
Афинада әсир базарлары
Лаврион газмаларында
Акропалун тәсвири

Олга Марковна әсәр язмагдан һәм синиф иши методу вә һәм дә әв тапшырыглары шәклиндә тарих курсунун мүййән һиссәсини тәкәрр әтмәк үсулу кими истифадә эдир. Синифдән хариҷ мәшғәләдә, тарих бюллетенләри чыхармагда, тарихдән журнал, албом нәшр әтмәкдә бу метод аз эффектлә тәтбиг олунмур.

Артыг IV—V синифләрдә шакирдләр белә темалар үзрә язмагы ба- чарырлар, VI—VII синифләрдә исә онлар даһа кениш вәзифәләрин өһ- дәсиндән кәлирләр.

Адәтән Олга Марковна фронтал темалардан йө'ни бүтүн синиф ша- кирдләринә эйни тема вермәкдән чәкинир, вә онлары айры-айры ша- кирдләрин фәрди хүсусийәтләришә нәзәрә аларгг синифә бир сыра те- малар пайлайыр.

Ғабәгча, Олга Марковна шакирдләрә ишләмәк үчүн мүййән көстәриш верир. Лазым олан әдәбийяты көстәриш, әсәрин планыны тәртиб эдир вә әдәбийятдан нечә истифадә әтмәк лазым олдуғуну көстәрир.

Олга Марковна шакирдләрин яздыгы әсәрләри диггәтли сурәтдә синифдә тәһлил эдир вә шакирдләрин диггәттини һәм әсәрин мәзмуну- на, һәм изаһат формасына вә һәм дә язылмыш интгнн културасына чөлб эдир.

О, тарихи һәгигәтин доғру әкс олунмасына хүсуси диггәт верир. О, шакирдләрә модернизациянын, йө'ни тарихи һадисәнин тәсвиригә ин- дики яшайыш вә култураны кечирмәйин дүзкүн олмадығыны изаһ эдир, мәншәт вә културанын тәсвиригә бурхылан тәһрифләрә, форму-

лировкаларә, дүрүст олмаян чәһәтләрә шакирдләрин диггәттини чөлб эдир. О, әсәр язмагдан шакирдләрә дүзкүн тарихи перспектива яратмаг үсулу кими истифадә эдир.

Гейд әтмәлидир ки, Олга Марковнанын бу сәһәдә апардыгы ишләр көзәл нәтичәләр вермишдир. Шакирдләр тарих материалыны дәриндән мәһимсәмиш, өз тәсәввүрләрини образлы формаларда ифадә әтмәйи өй- рәнмиш, фактлар вә һадисәләрин мурәккәб гаршылыгыла әләгәләрини әһәтә эдә билмишләр.

IV. Дәрсләрдә бәдин әдәбийятдан истифадә әтмәк.

Олга Марковна дүрүст тарихи перспективалар яратмаг үчүн бәдин әдәбийятын малик олдуғу олдуғча бөйүк тәһсил вә тәрбияви әһәмийә- тинә дүзкүн гиймәтләндирмишдир. Образын парлаг, әлван вә бәдини ол- масына әсәсләмәраг Олга Марковна шакирдләрин тарихи һадисәләр һаг- гындаки тәсәввүрләрини кенишләндирмәк вә онларә коммунист тәрби- йәси вермәк үчүн бәдини әдәбийятдан олдуғча мәнәртли бир сурәтдә истифадә эдир. Бу эйни заманда ушагларын ярадычы хәялыны да инки- шаф әтирмәк үчүн әһәмийәтлидир.

Әләвә әтмәлидир ки, шакирдләр, тарихи өзләриндән гурашдыра бил- мәләр вә гурашдырмамалыдырлар. Она көрә дә ялныз әянилик вә бә- дини образлар тарих дәрсләриндә көркәмли ер тутдуғу бир заманда та- рихә анд ярадычылыг әсәрләри сәмәрәли бир сурәтдә тәтбиг эдилә билләрләр. Белә бир конкрет база үзәриндә дә шакирдләрин ярадычылыг хәяллари инкишаф эдир.

Бу моментләрин һәр тәкиси Олга Марковнанын методик ишләриндә олдуғча айдын сурәтдә ифадә олунмушдур. О, мүййән тарих эпохасы- ны конкретләшдирмәк үчүн Алексей Толстоюн «I Пйотр» ады әсәриндән чох мәнәртли сурәтдә истифадә әтмишдир. Шакирдләрә тарихи пер- спективалары аиламагы өйрәдәрәк, Олга Марковна эпоханын чанлы вә конкрет тәсвириин верән ири реалистик әдәби әсәрләри анализ әтмәк йолу илә схематизм вә үмуми чүмлә ишләтмәклә мубәризә эдир.

Тарих дәрсләри үчүн әдәби әсәрләр кечәркән Олга Марковна кеч- дийн эпоханын шакирдләрин инкишаф сәвийәсинә уйғун бир тәрздә әдәби-бәдини образларла ифадә олунмасыны вә элини чәһәтдән дүзкүн ишыгландырылмасыны рәһбәр тутур.

Олга Марковна тарих дәрсләриндә бәдин әдәбийятдан истифадә әтмәкдә бир сыра методик прийоmlар көстәрир.

а) мүййән программа материалларыны кечдикдән сонра мүүдлим, шакирдләрә көстәрилмиш әдәби әсәрдән эвдә мүййән парча охумагы тәклиф эдир вә язычынын бу әсәрә юз кими фикир дахил әтдийини дү- шүнмәйи онларә тапшырыр;

б) мүүдлим Ғабәгчадан бир сыра суаллар фикрләшир вә әсәрдә һаман суаллара чаваб верә билән ерләрн гейд әтмәйи шакирдләрә тәк- лиф эдир;

в) мүүдлим шакирдләрә тәклиф эдир ки; бу көстәрилән бәдин пар- чаны охудуғдан сонра һаман парчанын тарихи һәгигәти нә дәрәчәдә дүзкүн әкс әтирдиини аяклиз әтсинләр;

г) мүүдлим шакирдләрә мүййән бәдин парчалар верир вә онун әса- сында мүййән тарихи һадисәни вә тарихи шәхсийәти тәсвир әтмәйи тапшырыр;

Җ) мұәллимә шакирдләре әйәти тарихи һадисә һаггында азылмыш ики бәдин әсәр верир вә бунлардан һансынын тарихи һәгигәти даһа доғру әкс әдирдигини мұтайисә әтмәйи тәкжиф әдир.

Олга Марковна өзү бу прийомаһлардан көзәл истифада әдир. О, Ру-сияда гарышыгылыг дөврунү кечәркән Пушкинин «Борис Годунов» әсәриндән вә әләчә дә башга темалары кечәркән айры-айры бәдин әсәр-ләрдән уйғун нүмунәләр кәтирәрәк бөйүк вәтәндәшизни тарихини, ма-рағлы, чанлы вә инандырычы тәрзәдә кечмәйин парлаг нүмунәләрини вермишидир.

V. Тарих дәрсләриндә әянилик.

Олга Марковна тарих дәрсинин тәдрисиндә әянилийә бөйүк әһәмиyyət верәрәк, проблеманы һәм теоретик сүрәтдә ишығландырмага тәшәббус әтмиш, һәм да тарих дәрсләрини әяни сүрәтдә вермәйиң ән яхшы үсулла-рыни практикада йохламышдыр.

Олга Марковна, әяниликдә мұәййән тарихи фактлары мұшаһидә әт-мәк әсәсиндә апарылмасы лазым көлән үмүмләшдирмәләрдә әләгәдәр олан тәфәккүр процессини нәзәрдән гачыран вә әянилийиң аңчаг көрмәк илә кечән, мұшаһидәләрдән ибарәт билән методистләрдә разыламышыр.

Һадисәләрин маһийәтини ачмаг үчүн тәк сейр әтмәнин киҗайәт әт-мәдийини нәзәрә алан Олга Марковна бу фикирдәдир ки, бу процессин гануна уйғундугларыны дәрк әтмәк үчүн мәсәләни дәрин теоретик тәд-гигатдан кечирмәк лазымдыр. Мәсәләйә кобуд сенсуалистик әсәсдә янашдыла, биз аңчаг айры-айры фактлары дәрк әдирик, бир сыра ох-шар фактлары үмүмләшдирмәк исе абстракт тәфәккүр тәләб әдир. Де-мәк, Ленинни «Чанлы сейрдән абстракт тәфәккүрә доғру» формулиров-касыны әсәс тутараг биз әянилийә, буржуа тарих методистләринин әт-дийиң кими, өз-өзлүйиңдә бир мәгсәд кими баһмаяраг, она билавәситә абстракция илә әләгәдәр олан билык процессиндә бир этап кими ба-хырыг.

О, бу фикирдәдир ки, тарих дәрсләриндә тәтбиг әдилән әяниликдә аңчаг предмет и вә я шәкли билавәситә гаврамагла киҗайәтләnmәк ол-маз, бурада бә'зән әянилик мәгсәдилә дүня әдәбийяты хәзинәсиндән көтүрүлмүш бәдин образлардан да истифада әдилмәлидир. О бири тә-рәфдән материалын мәнтиги классификациясында схема вә план, үмү-мләшдиричи тарих тәсәвүрләринин гавранышында бөйүк рол ойнайыр. Она көрә дә Олга Марковна тарихдән әяни вәситәзини тәржибнә—шә-килләри, чәдвәлләри (таблицалар), макетләри, килдән гайрылымыш вәси-тини, моделләри, схемалар вә бәдин әдәбийяты даһил әдир.

Шакирдләрин яш хүсүсийәтләрини нәзәрдә тутараг Олга Марковна бу фикирдәдир ки, ашағы синифләрдә ушағларын тәфәккүрләринни даһа чох конкрет олдуғуну нәзәрә алараг, иллюстрациялардан истифада әтмәк лазымдыр. Юхары синифләрдә исе классик бәдин-әдәби әсәрләрдән вә я үмүмләшдиричи схемалардан истифада әтмәк лазымдыр.

Мәсәлән: Олга Марковна IV синифдә «1812-чи ил» темасыны ке-чәркән бу эпоханы иллюстрация эдән бир сыра шәкилләрдән исти-фада әдир вә бунула да киҗайәтләйири. Лакин һаман теманы X си-нифдә кечәркән о, әяни вәситә сифәтилә Л. Н. Толстоюн «Мұһарибә

вә сүлһ» әсәрини әсәс көтүрүр вә бунларын үзәринә шәкил вә б. к. билавәситә гаврама материаллары әләвә әдир.

Олга Марковнаның әяни вәситә яратмаг үчүн шакирдләрин актив ярадычылыгындан истифада әтмәйә вердийи әһәмиyyətти да хүсүси гейд әтмәк лазымдыр. Ушағларын әяни вәситәләр һазырламалары һәм мәктәбни кабинетләрини зәтқиләшдирәр, һәм да бу ишнә бөйүк тәрби-йәни әһәмиyyətти вардыр. Шүбһәсиз, бу әяни вәситә һазырлығы үзрә апарылан ишләр мәктәбдән хариҗ дәрәк ишләри шәклиндә апарылыр ки, бу барәдә ирәлидә данышылачагдыр. Олга Марковнанын ишләтдийи мұхтәлиф әяни тәдрис формаларындан бир нечәсини кәтирәк.

Дәрсин темасы «орта әср галасы»дыр. Феодал галасының шәклини көстәрәк, о, ушағлара мұраҗиәтлә сөйләйири:

«Ушағлар, кәлиң XII әср феодалының галасыны шәкилдә нәзәрдә кечирәк. Сизин фикринизчә феодаллар бу галаны тикәркән нә кими мә-сәләләри мұлаһизә әтмишләр. Доғрудан да, шәкилдән көрүлдүйү үз-рә, галанын тикилишиндә әсәс мұлаһизә—феодалын өзүни хариҗи һүчүм-лардан горунмаг гайғысы олмушдур. Феодаллар арасындаки мұһарибә-ләр, тез-тез олан кәндли үсянлары феодалы мөһкәм сығыначаг тикмә-йә мәчбур әдирди.

Буну тикилишин һансы характер моментләри ачыг-айдын көстәрир? Һәр шейдән әввәл галаның диварлары көзә чарпыр. Диварлар ики-дир: байыр дивар, даш һасар (вә галаның әсл өз дивары); һәр ики ди-варын мөһкәм алағапылары вардыр.

Гала һарада ерләшмишидир?

Гала гаянын башында ерләшмишидир. Сылдырым гаялар галанын алымыасыны чәтнәләшдирди; яһыз бир йолдан башга, галан һеч бир ердән галая һүчүм әтмәк мүмкүн дейилди. Бу йолу горумаг үчүн бир сыра тәдбирләр көрүлмүшдур. Галадаки гүлләнин гараулуҗусу йола ба-хараг дүшмәнин кәлмәсини шейпур илә хәбәр верир. Дүшмәнин кәлә биләчәйи йол нараһат вә дарысгалдыр. Дүшмәнләр бу йола гәдәр кәл-миш олсалар да, байыр гапысының ағзында онларын гарышында хәп-дәкдән сонра галаның һасарлары йүксәлир. Бу һасарын гурулушуна фикир вериң. О ири көрпичләрдән тикилмиш вә элә йүксәлмишидир ки, онун үстүндән ашмаг мүмкүн дейилди.

Һасарын үстү нечә тикилмишидир?

Һасарын үстүндә, диварын дал тәрәфиндән мұдафиә олуналары ерләшдирә билән кениш вә дүз бир ер вар. Диварын адам бою чыхыш-лары онлары дүшмәнин охларындан горуюр. Чыхышлар арасындаки аралар мәзғал хидәтәтини көрүр. Охларын мұдафиә эдән дөйүшчүлә дөймәсәи үчүн өртүлү чардағлар да гайрылымышдыр. Бу өртүлү чар-дағлар байыр гапыларының үстүндә, ики гүлләнин арасында вә ичәри диварда тикилмишидир. Дүшмән байыр диварын үстүнә чыхмаг мөһәф-фәг олсара да, ону дөйирини гүлләләрдән вурмаг мүмкүндүр. Галая һү-чүм эдән дүшмән тәбин олараг бүтүн гүввәсини гапыя доғру йөнәлдә-чәйиндән гапылары чох мөһкәм гайрымышлар. Байыр гапы ики дөйирини гүллә вә онлары бирләшдирән өртүлү галләрея илә мұдафиә әдирди. Дөрдбучаг гүлләнин ичәрисиндә ерләшмиш ичәри гапы солдан гүввәт-

ли бүрчлэрлэе вэ сэгдэн ирэлжйэ догру чыхмыш гүллэ илэ мүдафиэ олунур. Ичэри гапынын үстүндэ байыр тэрэфэ чыхан вэ ашагысында дэлик олан кичик балкон вардыр. Дүшмөн гапыя һүчүм эдэндэ бу дэлик-дэн онун башына гайнар су, гэтран вэ я гайнар яг төкүлүр.

Байыр гапыя чатмаг үчүн дүшмөн я гапынын габагындаки хэндэйн долдуруб үзэриндэн кечмэлдир, яда хэндэйн үстүндэки эннб-галхан көрпүнү ашагы салмага мүвэффэг олмалдыр. Көрпүнүн йола битишэн ханарындан гапынын үстүнэ, һэйэтэ догру ики зэнчир кедир вэ галаны мүдафиэ эдэнлэр о зэнчирлэри дартмагла көрпүнү истадиклэри вахт, галдырыб йолу ксэ билэрлэр. Көрпү галдырыланда гапыны байыр тэрэфдэн өртүр вэ белэликлэ һасарын гапысы кингат мөһкэмлэнир. Дүшмөн бүтүн манелэри арадан галдырарат гапыны алмага мүвэффэг олан моментдэ галын дэмр чубуглардан гайрылмыш бармаглыг ашагы эндириллр. Буну да аландан сонра дүшмөн анчаг галанын байыр һэйэтинэ кирир. Дүшмөн икинчи гапыны да алмага мүвэффэг оларса, о заман галанын мүдафиэчилэри галанын баш гүллэсиндэ кизлэнмэйэ мачбур олурлар. Бу гүллэ галанын ичэри һэйэтиндэ тикилмишдир. Бура, мүһасирэйэ алынмышларын сон сығынчагыдыр. Бунун ичэринсидэ габагчадан чохлу мигдарда эмөк вэ су эһтигаты тэдэрүк эдэлмишдир, белэки, гүллэнин ичинэ кирэнлэр узун мүддэт орада гала билэрлэр.

Гүллэнин формасы даирэви олур. Белэ бир формадан мэгсэд дивар учуран алэтлэрин учурмаг имканыны азалтмагдыр (чүнки саһэ кичик олур). Гүллэйэ кирмөк үчүн ердэн 6—8 метр һүндүрлүгүндэ ири даирэви дэлик вардыр вэ орая анчаг агагдан вэ я илдэн гайрылмыш нэрдиванла чыхмаг олар. Лазым кэлэндэ исэ буну чэкиб ичэри салыр вэ я мөһв эдирлэр. Баш гүллэ илэ йайыш эвлэри арасында анчаг көтүрүб-гойма тахта көрпү васитэснлэ элагэ сахламаг мүмкүндүр. Гүллэнин ашагы һиссэсиндэ гуя вэ я хэзинэ олур. Чох вахт ондан, горхулу дүшмөнлэр үчүн энндэн кими истифадэ эдирлэр. Онун юхарысында ашхана, онун да үзэриндэ гадынлар үчүн мэнзил олур.

Гүллэ дүшмөн тэрэфиндэн алынанда, хилас олмаг үчүн, еканэ йол гүллэдэн чыхан кизлин ералты йоллардыр.

Бу галанын гурулушундан белэ нэтичөлөр чыхара билэрки:

1. Феодалларын бүтүн һяаты о заман бир-бирлэри илэ мүһарибэ этмөклэ кечирди. Бундан элава феодал, кэндли үсянындан да горхурду. Буна уйгун оларат мүдафиэни тэһмин этмөк үчүн белэ истехкамлар тикирлэди.

2. Истехкамлар бизэ мүһарибэлэрин узун сүрдүйүнү көстэрир. Гыса мүддэтдэ белэ бир истехкамы элэ кечирмөк мүмкүн дейилди.

3. Тикилинин характери һүчүм алэтлэри һаггында да тасэввүр верир (диварлэры учуран алэтлэр). Белэликлэ о дөврүн техникасы һаггында да нэтичэ чыхармаг олар.

4. Яхшы мөһкэмлэниш галалары анчаг ири варлы феодаллар тикдирэ билирди, чүнки белэ галалары тикмөк үчүн чохлу ишчи гүввэсэ вэ чохлу вэсэнт лазым иди. Бурадан биз белэ биналар тикдирмэйэ имканы олмаян вэ она көрө ири феодалларын һимайэсинэ сығынмага мачбур олан кичик феодалларын вэзийэти һаггында да нэтичэ чыхара билэрки.

5. Белэ бир галанын тикилиши бизэ крепостной кэндилэрин ағыр бияр зөһмэтлэри һаггында да мүһакимэ этмөк үчүн имкан верир. Хөндөклэр газмаг вэ гала тикмөк кими үзүчү, ағыр зөһмэтлэ машгул олмаг крепостной кэндилэрин үзэринэ феодаллар тэрэфиндэн гоюлан мүкөл-ләфийһатлардан бири иди.

Инди галанын ичэрисини, залы нэзэрдэн кечирөк: (еһи шәкил көстарилир): бу зал дүшмөнин һүчүм эдэ билчэһи "тэрэфдэ олдуғундан, онун байыра догру олан диварында, йүксәкдэ анчаг ики дар пәнчэрэ вар. Пәнчэрэлэрин арасында сүтүн вар. Шишэ чох баһа олдуғундан пәнчэрэлэрэ буйнуздан йонулмуш тэбогэлэр вэ я ягланмыш пергамент салынмышдыр. Залын сол тэрэфиндэ ағач ерлэшмишдир. Тавандан дэмр люстра салынмышдыр. Люстрада янан шамлар эвдэ мумдан һазырланмышдыр. Таван, шалбанларла мөһкэмлэндирлиниш тахтадандыр. Диварлар сая малаланмыш вэ ағардылмышдыр. Һатта бэһи ерлэрдэ кобун көрпичлэр көрүнүр. Диварын юхары тэрэфини еканэ бэһи баронун гербидир. Диварын ашагы һиссэси кәһзына һашийлэр тикилмиш зәнкин халыларла өртүлүмүшдүр. Сағ тэрэфдэ стол дурур. Очагын яхынлыгында бээклки тахт дурур. Тахтын аягында аяг-гоймаг үчүн хан вар. Тахт галанын саһибинэ вэ онун арадына мөһсуслүр. О бири гонаглар үчүн исэ тахта скамьялар гоюлмушдүр. Стол һалэ кениш сүртэдэ ишләнмир.

Галада яшайнларын палтарлары нечәдир?

Гызлар вэ арвадлар назик катандан тикилмиш узунлуг кеймишлэр. Узунлугун мирвары вэ гызылла бээһиниш лифлэри гиймәтли тогга илэ баглыдыр. Бунун үстүндэн «рок» адланан бир кейим кейирлэр. Бу кейим бөдөнэ мөһкөм сүртэдэ янышыр вэ юмшак гатларла аягларын үзэринэ дүшэрәк, чидди адэтин тэлэб этдийи кими аяглары өртүр (һеч кәсин аягы көрсөһмир). Онун да үстүндэн эсл үст палтары кейилр. Рокун һашийлэи ашагы этэйи бу палтарын алтындан көрүнүр. Палтар адэтон ачыг гырмызы вэ сары рөһкдэ баһалы парчадан тикилир. Гызларын башы ачыг олур. Сачлары я чийин вэ я далларына төкүлмүш олур вэ я ленталарла һөрүлүмүш һалда олур. Арвадлар башларыны бағла вэ я өртүклэ сарыйыр вэ сачларынын учларыны янагларына вэ я боғазларына гәдәр саллайырлар. Сачларын үстүндэн дә энли алынлыг сачырлар. Алынлыгыны үзэри баһалы даш-гашла өртүлү олур.

Бағла планда дурмуш рыцар, байрам палтары кейэрәк, гадына охшайыр. Бэһи рыцарлар башларыны ачыг сахлайырлар, бэһилэри исэ калпагла өртүрлэр. Кишилэрин байрам палтарларыны гадынларынкиндэн фэрглэндирән бир шей варса, о да гылынчдыр. Рыцар һеч бир вахт гылынчдан айрылмыр.

Галанын ичэри көрүнүшү вэ онда яшайнлар һаггында нэ кими нэтичэ чыхармаг олар?

Залын тәсвири бизэ о заманки архитектуранын примитив олдуғуну көстэрир (тахта, таван, һамар сыванмыш диварлэр). Көзәл аваданлыг, яхшы мебел йохдур. Шишэ эннәт һесаб эдиллр. Лакин бунунла бир сырада, дэмр аваданлыгы мейдана чыхдығы (люстра) барсәдизэ нэтичэ чыхармаг олар. Гала саһиблэринин яхшы кейимлэри бу кейимлэрин бэһийнэ вэ тикимәсинэ сәфэ эдиләк ағыр крепостной эмәһи һаггында вэ шәрглэ алверин башланмасы барәдэ бизэ тасэввүр верир».

Көрүлдүү үзрә Олга Марковна шәкли садәчә көстәрмәклә кифайәт-ләнир. О, ону тәһлил эдир, һеч бир деталыны гейдсиз бурахмыр вә беләликлә ушагларда мұшәһидәчилик инкишаф этдирир, көрдүкләри вә-сәнтдән нәтичәләр чыхармаға алышдырыр.

«Мисир» темасыны кечәркән шакирдләр тәрәфиндән фир'онун мә'бә-динин макети вә «Рамсес, ики төкәрли арабада» моделі пә с. һазырлан-мышдыр. Бу вәсәнтдән тарих дәрсләриндә әяни вәсәнт сифотилә исти-фада эдилмишдир. Мисрин тарихи үзрә шакирдләрә бир сыра шәкил-ләр чакдырмаклә Олга Марковна контраст үзрә мугайисә методундан истифада эдир. Мәсәлән: «Мисир тәбнәтниннән зәнкиндийи» вә «Мисир сәһраларынын битки чәһәтдән йохсуллуғу», бу йолла о, шакирдләрә Мисирдәки зәнкиндийин инсан әмәйн вә Нилдән истифада этмәк сәһә-синдә ярадылдығы нәтичәсинә кәтириб чыхарыр.

Каһинләрин Мисри идарә этмәкдәки ролуну көстәрән мурәккәб сия-си мәсәләни ишығландырыркан Олга Марковна башга тип әяни вәсәнт-дән истифада эдир.

Биләвәсәнтә көрмәклә гаврама әсасында бу мурәккәб ичтиман һа-дисәни ачыб көстәрмәнин чәтин олмасы илә әләгәдар олараг, Олга Марковна бәдһи әдәбиятдан истифада эдир вә бу мунәсибәтлә Пру-сун «Фараон» адлы китабындан (русча) өлкәнин сияси һәятына каһин-ләрин һансы йолларла тә'сир этдийини көстәрән бир парчань синифдә шакирдләрә охуру.

Олга Марковнанын, «Фараон» китабындан охудуғу парчань ашағыда гейд эдирик:

«Шәһзадә Рамсес өз һүчрәсинә чәкиләрәк, оруч тутмаг вә дуа илә мәшғул иди. Нәһайәт бир күн күндүз саат үчдә ики—ики дүзүлмүш, оһа гәдәр каһин онун янына кәләрәк, ону мутәддәс каһин Пентуерә-нын кәлмәси шәрафинә олан тәнтәһәйә дә'вәт этдиләр.

Мә'бәдкаһын астанасында бөйүк каһинләр шәһзадә илә саламлаш-дылар вә онунла бирликдә Хәторун нәһәк һейкәли гаршысында әтир-ли маддә яндырдылар. Сонра гуртарачагында од яндырылмыш дар вә алчаг коридора дөндүләр. Коридорун һавасы газанда гайнаян гатраны гоһусуна бүрүнмүшдү. Газандан бир аз узагда дөшәмәдәки дәлиийн алтыннан дәһишәтли инсан инилтиси вә лә'нәт сәсләри эшидиллирди.

— Бу нә демәкдир—дәйә Рамсес өз әрхасынча кәлән каһинләрин бириндән сорашуду. Каһин чаваб вермәди; бүтүн адамларын үзүндә ва-һимә вә горху көрүнүрдү.

Бу анда баш каһин Нофри әлиһә ири бир гашыг алыб ону газанда-ки гайнар гатран илә долдурду вә учадан деди:

— Мүгәддәс сиррләрә хәһәт эдәһиләрин һамысы белә дә тәләф олмалыдыр. Бу сөзләри дөйәрәк о гатраны дөшәмәнин дәлиийнә төкдү, дөшәмәнин алтыннан үмидсиз бир фәрид эшидилди.

— Әкәр үрәйиниздә бир дамчы да олса инсаф варса, мәһи өлдүрүн—дәйә дөшәмә алтындаки сәс инилдәйирди.

Ментесифус да әридилмиш гатрандан дәлиһә төкәрәк:

— Сәни көрүм бәдәнини сохулчанлар дағытсын—деди.

— Көпәкләр, чаггаллар—дәйә сәс инилдәди.

— Сәни көрүм үрәйин аловлансын вә чәсәдин сәһралара атылсын—дәйәрәк башга бир каһин дә өз йолдашларынын этдийини тәкрар этди.

Бунун чавабында дөшәмәнин алтыннан:

— Уф, аллаһлар, бу гәдәр мүсибәтә дөзмәк олармы—сәсләри эши-дылди.

— Сәни көрүм ки, руһун, этдийин чинайәтин дамғасы илә вә рус-вайчылыгыла хошбәхт адамларын яшадығы ерләрдә доләксын—дәйә баш-га бир каһин еһә бир гашыг гатран төкдү.

— Сизни көрүм ерләр удсун. Инсаф эдин. Гоһун нәфәсими дәрим...

Нөвбә Рамсесә чатынча ерин алтындаки сәс артыг сусду.

Мә'бәдин баш каһини шәһзадәйә үзүнү тутараг:

— Ханнләрән аллаһлар белә ғысас алыр—деди.

Рамсес аллаһ гаршысында горху һисс этди. О аһтады ки, фир'он-ларын да, гаршысында баш әйдикләри һакимийәт вардыр ки, каһин-ләр мүгәддәс сиррләри йймагда тағсырланан вә ағыр чәзая мәһкум эдил-миш күнаһкарын ролуну ойнаян фәридлә сәсә малик бир адам тапыб, она бу ролу ифа этмәк үчүн чоһлу пул верирләриниш. Каһинләр мұва-фиг әффәктләрә, һиссията тоһунан йолларла аллаһларын әләйһинә ке-дән шәхсләри горхутмаға чалышырларды.

Ашағыда көстәрилән эпизод (һәмин китабдан) каһинләрин өз мән-фәәтләри үчүн дөвләт ишләринә тә'сир этмәкдән өтрү дини мөһүмат-дан нәчә истифада этдикләрини көстәрир.

«Кәһч Мисир шәһзадәси» вәлиһәд мәнәсәбин алдыгдәң сонра, ата-сындаң ону, Менфат корпусунун командирни тә'йин этмәйи хәһиш эдир. Онун атасы—фир'он буну о шәртлә разы олур ки, вәлиһәд һәрби маневраларда ири орду дәстәләрини идарә эдә билдийини сүбүт эт-син. Бу мәсәдлә һәрби министр Херихоранын сәдрлийн алтында һәр-би совет чағырылыр. Херихора әйли заманда Фивада Амон мә'бәдка-һынын баш каһини иди. Совет гәрәра алыр ки, вәлиһәд һәрби йүрүш үчүн һазырланмыш, мұһасирә әләтләри вә арабаларла тәһһиз олунмуш омнинлик корпусла Шәргә доғру бөйүк карван йолуна кетмәлирди. Бу заман ордунун баш коһаһдирни генерал Нейтикәр вәлиһәддин гаршы-сына чыхмалыдыр. Әкәр вәлиһәд Нейтикәрдән габаг һаман ерә чатса, йәһи бүтүн поһжләры топлайыб дүшмәнә мұтәваһиәт көстәрмәк үчүн һәрби гайда илә ерләшдирмәйә мачал тапмыш олса о заман о, галиб чыхмыш һесаб эдиләчәкдир.

Һәрби министр Херихор шәһзадә Рамсесийн ләгәриндә олачаг вә фир'она, маневраларын кедиши һаггында мә'рузә эдәчәкдир. Ләкин вәлиһәддин галиб чыхмасы баш каһин олан Херихора сәрф әләмриди. Бир тәсәдүф бу мәсәләдә Херихора көмәк этди. Маневраларын баш-лангычында Эһнан адлы бир сүвары шәһзадәнин янына кәләрәк онун гаршысында баш әйди вә ә'һнәзәрәт шәһин оғлу—деди.

— Сәнин илаһи әмрини еринә етирәрәк, мән дәстәйә башчылыг эдиб һәр шәйә дигәтлә баһаркан, йолда ики көзәл пейин гурду¹ көрдүм. Мүгәддәс бөчәкләрини һәр бири гума доғру йолу ашараг гар-шысында бир кыл топасы һәрләмриди.

— Нә олсун?

¹ Мисирдә күнәш аллаһыны тәһәссүм әтирән бир һейван киһи мүгәддәс сайылан бөчәкләр.

Эннан министр тэрэфэ бахараг,—элбэттэ—дейэ давам этди—мэн ва мөним адамларым күнэшин бу гызыл мүмөссилэринэ энтирам көстөрөрөк йүрүшү даяндырдыг. Бу элэ бир мүһүм аламэтдир ки, неч биримиз хусуси эмир олмадан йола давам этмэйэ чэсарэт этмөдик.

— Мэн көрүрэм ки, сэн доғрудан да аллаһпэрэст мисирлэсэн—дейэ Херихор чаваб верди вэ өз яхынлыгындаки мөнсөб саһиблэринэ доғру дөнэрэк:

— Биз артыг о йол илэ кедэ билмэрик, йохса һэлэ мүгэддэс бөчөклэри тапдарыг. Пентуэр, бу кечид илэ йолу сағ тэрэфдөн өтүб кетмэк олармы?

Министрин язычысы:

— Олар—дейэ чаваб верди.

Вәлиһд гәзәблэ деди:

— Чохлу вахт итәр.

Бу юбанма йүрүшэ бөйүк тәһир этди, чүңжи Нейтикэрин үч полжу Рамсесин колониясынын габағыны кәсди вэ анчаг, һүчума кечэн шаһзадэнин гочагылығы сәйәсиндә о, душмәнин гаршысында һазыр олду.

Генерал Нейтикэрин тәрәфинэ бахмаяраг, Херихор фир'ону шаһзадэнин Менфат корпусуна командирлик этмэк үчүн кәч вэ тәчрүбәсиз олдуғуна инандырмагдан өтрү бу моментдөн истифадә этди.

— Вәлиһдә кәлиңчә, Нейтикэр доғру дейир ки, онун сәркәрәлики сифәтләри вардыр: о, түлкү кими эһтиятлы вэ шир кими горхмаздыр. Лакин һәр һалда, буна бахмаяраг о, чохла сәһвләр бурахды.

Рамсесин яхын адамларындан грек Патрокол эһтираз эдәрәк сөйләди.

— Әкәр сиз али чәнаб, колонияны о пейин гүрдундан өтрү йолдан дөнәрмәсәйдиниз...

Херихор:

— Сиз, аличәнаб,—өзкәәлкәли вэ өзкәдиңли олдуғунуз үчүн белә данышырсыныз—биз мисирлиләр исә анлайырыг ки, әкәр халг вэ салдатлар пейин гурдларынын эһтирамыны көзләмәсәләр, онларын оғуллары аллаһдан горхмазалар, аллаһа һөрмәтсизлигдән исә фир'она гаршы үсянлар баш верәр.

— Вәлиһд һагында сәнин сон нәтичән нәдир—дейэ фир'он Херихордан сорушду.

Херихор чаваб верди.

— Күнәшин чаңлы нүмүнәси, аллаһларын оғлу, Рамсеси яғлә сүртмәйи эмир эт, она бөйүк зәңчир вэ он талант вер, анчаг һэлэ Менфат корпусуна командир тәһин этмә.

Бу парча, сияси мүбаризә вэ душмән элементләри арадан көтүрмәк мәғсәдилә мөвһумат вэ дини айинләрдән нечә истифадә әдилдигини парлаг сурәтдә характеризә эдир.

Грекләрин һәрби техникасыны өйрәнәркән Олга Марковна синфи айры-айры шакирдләрин гайырдыглары «Катапульт» (галалары мүһасирә эдәркән ишләдилән атычы машындыр), «Коплит» (дәмирдән кейинкиш орду нәфәри) вэ саирәнин макети әсасында гәдим силаһларла әтрафлы сурәтдә таныш эдир.

Коплитләрин кейими вэ силаһы илэ шакирдләри әтрафлы таныш

әтдикдән сонра Олга Марковна грек ордусунун синфи аламәтләр үзрә бөлүнчәси һагында кениш нәтичәләрә кечир.

Тарих дәрсләриндә карта үзрә ишләмәни Олга Марковна артыг, ашағы синифләрдән башлайыр. О, бу иши марағлы этмәк үчүн карта үзәриндә сияси сәрһәдләри, бөйүк сәркәрәләрин (Дарәһин, Искәндәрин) йүрүшүнү, бу вә я башга дөвләтләрин сәрһәдләринин кенишләмәсини көстәрән рәңкли байрагчылардан истифадә эдир.

Бу прийом чоҳ мараг оядыр, синфи чанландырыр, ушағлар карта үзрә байрагчыларын ерини дәйишдирә-дәйишдирә дәрси данышмаға чан атырлар.

Бунула бәрәбәр шакирдләр өзләри дә рәңкләр вә я аппликациялар васитәсилә тарихи карталар чәкир вә дүзәлдирләр.

VI. Тарих дәрнәйиндән—кәч тарихчиләр клубуна доғру.

Мәктәбдә тарихдән әһни васитәләрин олмәмасилә әләғәдәр олараг, Олга Марковна 1937-чи илдә мәктәбдә ССРИ тарихи үзрә тахтадан, фәнердән чүрбәчүр моделләр гайырмагла мәшғул олан тарих дәрнәйи тәшкил эдир. Аз бир заман чәкмәдән дәрнәйин фәалийәтинә ени иш формалары дахил эдилір. Ушағлар кылдән моделләр гайырмаг, фото иллюстрациялар һазырламаг, дашдан моделләр гайырмаг кими ишләрлә мәшғул олмаға башлайырлар.

Шакирдләрин тарих үзрә синифдән харич охумасына рәһбәрлик этмәк дәрнәйин вәзифәсинә дахил иди. Бу, сонралар «Кәч тарихчиләр клубу» тәрәфиндән тәшкил эдилмиш әһни тарихи кечәнин (мүсаһирәнин) һазырланмәсына көмәк этмишидир. Сонралар шакирдләрин теоретик тәләбләринин артамасы вә тарих дәрсләриндә верилән материал кенишләндирмәк зәрурийәти дәрнәйин яһныз модел гайырмагла мәһдуд гәлмайыб, даһа кениш вәзифәләрлә мәшғул олмаға чәһд этмәси илэ нәтичәләнди. Бунула әләғәдәр олараг тарих дәрнәйи кенишләнәрәк «Кәч тарихчиләр клубуна» дөндү. Һәһни мәктәбин тарихлә дәриндән марағланан бүтүн шакирдләри бу клуб тәрәфиндән әһатә эдилди.

Тарих дәрнәйинин иш методу әсас эһтибарилә ашағыда гәйд эдиләләрдән ибарәтдир: Олга Марковна дәрнәк мәшғәләсиндән габаг кириш мүсаһибәси апарыр вә бурада моделин гайырымәсында объектләрин сечилмәсини изәһ эдир вә әләчә дә ушағларын ишләйәчәкләри тарихи объектләрин мазмунуну баша салыр. Сонра өйрәнилән эпоханын мадди културасы вә мөһшәти илэ таныш олмаг үчүн шакирдләрә ләзими әдәбийәт көстәрир.

Шакирдләр мәсләһәт көрүлмүш әдәбийәтлә таныш олдуғдан сонра мүйәйи тарихи мазмун (сюжет) сечир вә бунун әсасында я фигуралар, я да макетләр һазырлайырлар. Һазырланмыш предметләрин мәғсәди мүйәйи эпоханын кейинини, мөһшәтини, һәрби техникасыны, архитектурасыны, иңчә сәнәтини вә әфсанәләрини әһни сурәтдә, көстәрмәкдир.

Әсас эһтибарилә дәрнәйин ишиндә миһарла фәнердән кәсиб рәңкләмә вә кылдән гайырыб рәңкләмә кими ишләр үстүн ер тутур. Габагча шакирдләр гайырачағлары әһни вәсәнтин проектини Олга Марков-

ная көстәриләр, Олга Марковна проекти тәсдиғ этдикдән сонра шакирдләр о вәсанти һазырлайлар.

Бу моделләр адәтән бөйүк тарихи әсәрләрден вә я албомлардан көтүрүлмүш шәкилләр үзрә гайрылар.

Бир модели бир вә я ики шакирд һазырлайыр, белә ки, бири мишарла кәсәндә, о бириси онун үзәриндә лазыми шәкил чәкир, рәнкләйир. Даһа мүрәккәб макетләр коллектив сурәтдә һазырланыр.

V синуфларин шакирдләрин гәдим тарихи кечәркән, мишарлама вә сонрадан үзәриндә шәкил чәкмә йолу илә белә моделләр һазырламышлар «Ассирияда һәрби техника (4 модел), «Мисир мәбәдкаһы» (макет); «Мисир ики тәкәрли арабасы», «силаһланмыш грек салдатлары», «мифоложи образлар» (Лаакон группасы), Гомерин классик поэмасынын иллюстрациясы бир сыра фигуралар, грек мәбәдкаһы вә с. кил ишләриндән—Пасейдонун вә Зевсин һейкәлини, дашдан йонулмүш Троя муһарибәләрин гәһрәманларыны гөйд этмәк олар.

V—VII синуфларин шакирдләрин һәлә дә, мишарлама ишн илә мәшғул олуларса да (мәсәлән «XV—XVII әсрдә дворян типләри») ләкин фото шәкилләрдән албомлар сериясы һазырламагга даһа чоһ марағланырлар. Мәсәлән; олар китабдан белә шәкилләрин фото-сурәтини чәкмишләр: «XVII әсрдә феодал галасы», «галанын муһасирәйә алынмасы», «Рыцар турнири», Ренессанс дөврү рәссамлары тәрәфиндән чәкилмиш шәкилләрин фото-сурәти вә с.

Кәнч тарихчиләр клубу 1939-чу илдән фәалийәтә башламышдыр. О, өз үзәринә ашағыдаки вәзифәләри көтүрмүшдүр:

1. Шакирдләрин элми-тарихи көрүш дәрәләрини кенишләндирмәк вә айры-айры тарих мәсәләләрини дәриндән өйрәнмәк.
2. Мүтәхәсссләр—һәрби техниклар, инженерләр вә с. чәлб этмәклә элми-тарихи кечәләр тәшкил этмәк.
3. Тарихә аид бюллетен, гәзет вә журнал чыхармаг.
4. Тарихдән әяни вәсәнт һазырламагга мәктәбә көмәк этмәк;
5. Клуб үзләринин керидә галан шакирдләрә көмәк этмәси;
6. Тарих китабханасы дүзәлтмәк;
7. Шакирдләрин тарих үзрә синуфдән харич гәрәзтәлиринә рәһбәрлик этмәк;
8. Бәдни кечәләр тәшкил этмәк вә орада әдәби-тарихи темаларда—әсәрләр охумаг;
9. Элми тәдгигат, тарих институту илә әләгә сахлайыб юхары синуф шакирдләрини Азәрбайҗанда тарихи материаллары топламаг экспедициясы ишинә чәлб этмәк;
10. Шакирдләрн «Кәнч тарихчиләр клубуна» чәлб этмәк үчүн башга мәктәбләрлә әләгә сахламаг.

Клубун биринчи илиндә үч секциясы ишә башламышдыр:

- а) әяни вәсәнт һазырламаг секциясы (мишарлама вә фото ишләри);
- б) элми-тарихи кечәләр тәшкили секциясы,
- в) бәдни гәрәзт секциясы.

1940-чы илин март айында кәнч тарихчиләр клубу Баки Шаумян району мәктәбләри илә бирликдә култура сарайында «Ренессанс дөврүнүн културасы» темасында илк элми-тарихи кечә кечиримишдир.

Элми-тарихи кечә белә бир программа үзрә кечмишдир:

1. «Ренессанс эпохасынын инчәсәнәти» темасында VII синуф шакирди Шербаковун мәрузәси (мәрузә заманы Шербаковун өзү тәрәфиндән чәкилмиш фото шәкилләри эпидиоскоп вәснтәсилә көстәрилмишдир).

2. «Леонардо-да-Винчи» темасында VII синуф шакирди Василевин мәрузәси.

3. «Ренессанс дөврүнүн әдәбийяты» темасында VII синуф шакирди Портнованын мәрузәси (мәрузәйә әләвә олараг шакирдләрден Хинткеридзә вә Симонович Боккәчюнун новеллаларыны бәдни сурәтдә нәгл этмиш вә Петрарканын шеирләрини охумушлар).

Беләликлә, биринчи элми-тарихи кечә һәр үч секциянын ишләри үзәриндә гурулмушдур. Бу элми-тарихи кечә йүксәк элми-әдәби сәвийәдә кечирилиш, Шаумян району орта мәктәбинин юхары синуф шакирдләри арасында бөйүк марағ оятмышдыр вә онлара мүййән тәһсил вә тәрбиәви тәсир этмишдир.

«Кәнч тарихчиләр клубуну» башга ишләри дә тәхминән бу шәклдә апарылмагдадыр.